

SAYYORA RAIMOVA

*filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Termiz davlat universiteti dotsenti*

IMOM MOTURIDIY SIYMOSINING BADIY TALQINI

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek adabiyotida istiqlol yillariga kelib vujudga kelgan diniy-ma'rifiy yo'nalishdagi nasriy asarlar xususida so'z boradi. Yozuvchi Luqmon Bo'rixonning "Imom Moturidiy" (2022) romani haqida ayrim mulohazalar bildirilgan. Ushbu asardagi intertekstuallik hodisasiga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, yozuvchining islom olami-ning ulug' piri Abu Mansur al-Moturidiy badiiy obrazini yaratishdagi o'ziga xos bo'lgan uslubi, badiiy mahorati masalasiga to'xtalangan.

Kalit so'zlar: Diniy-ma'rifiy yo'nalish, Imom Moturidiy, intertekstuallik, yozuvchi mahorati.

Абстрактный: В данной статье говорится о прозаических произведениях религиозно-просветительского направления, появившихся в современной узбекской литературе к годам независимости. Некоторые комментарии были сделаны по поводу романа "Имам Мотуриди" (2022) писателя Лукмана Борихана. В данной работе уделяется внимание феномену интертекстуальности. Также был затронут вопрос уникального стиля и художественного мастерства писателя в создании художественного образа Абу Мансура аль-Матуриди, великого старейшины исламского мира.

Ключевые слова: Религиозно-просветительское направление, Имам Мотуриди, интертекстуальность, писательское мастерство

Abstrakt: This article talks about prose works in the religious and educational direction that appeared in modern Uzbek literature by the years of independence. Some comments were made about the novel "Imam Moturidi" (2022) by the writer Luqman Borikhan. Attention is paid to the phenomenon of intertextuality in this work. Also, the issue of the writer's unique style and artistic skills in creating the artistic image of Abu Mansour al-Maturidi, the great elder of the Islamic world, was touched upon.

Key words: Religious-educational direction, Imam Moturidi, intertextuality, writer's skill.

Istiqloldan keyingi davr o'zbek adabiyotida ilohiy-irfoniy motivlar butun bo'y-basti bilan namoyon bo'lgani sir emas. Nazmiy ifodalarda mumtoz adabiyotimiz an'analariga murojaat – Qur'oni karim oyatlari va Hadisi shariflardagi mazmun-mohiyatni she'rga singdirish an'anasi yetakchilik qilgan bo'lsa, nasr va dramaturgiyada shu an'ana muborak zotlar – shayxlar, valiyar, tasavvuf allomalari obrazining badiiy talqinlari orqali vujudga keldiki, adabiy olamda diniy-ma'rifiy ruhdagi badiiyat namunalari zohir bo'la boshladi.

Milliy o'zligimizga qaytish jarayonlarida adabiyotning muhim vosita sifatidagi ahamiyati tahsinga sazovor bo'ldi, albatta. O'tmishi, ajdodlari buyuk xalqni ma'naviy merosidan ajratib qo'yish siyosati barham topgandan so'ng milliy urf-odatlar, iymon-e'tiqod tushunchalari qayta jonlandi. Badiiy tafakkurda ham ilohiy-irfoniy g'oyalar tashviqotida asosiy omil sifatida buyuk muhaddislar, ulug' pirlar, din peshvolari obrazi vujudga keldi. S.Siyoyevning "Ahmad Yassaviy",

T.Hayitning “Buroq vodiysi yoxud Bahouddin Naqshband qissasi”, A.Dilmurodning “Pahlavon Muhammad”, A.Abdullayevning “Hazrati Attor” kabi asarlari shular jumlasidandir.

O‘zbek adabiyotshunosligida badiiyat namunalarida aks etgan ulug‘ pirlar obrazini tadqiq etish borasida ham ilk qadamlar qo‘yildi. M.Omanovanning “Istiqlol davri o‘zbek romanlarida shayx valiylar obrazining badiiy talqinlari” mavzusida amalga oshirgan filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktorligi dissertatsiyasi fikrimizning isbotidir.

Luqmon Bo‘rixonning 2022-yilda chop etilgan Imom Moturidiy asari ham shu yo‘lda amalga oshirilayotgan ishlarga munosib hissa sifatida qo‘shildi. Asarga so‘zboshi yozgan O‘zbekiston Qahramoni I.G‘afurov ta‘biri bilan aytganda: “Yozuvchi Luqmon Bo‘rixon qalamiga mansub “Imom Moturidiy” romani tariximizning qorong‘i sahifasini yoritib, o‘y-xayollarimizga yaxshi bir ozuqa beradi. Ezgulik, abadiyat, ilohiyat bobidagi fikrlarimizni charxlaydi. Zamon o‘quvchilari bu qiziqarli asarni o‘qib, uzoq o‘tmishimiz, buyuk olim ajdodlarimiz va ularning kurashlari haqida qimmatli ma‘lumotlarga, jonli tasavvurlarga ega bo‘ladilar” [2. 6].

Mazkur roman uch qismdan iborat. Roman talablariga javob beradigan jihatlari ustun. Muhimi, romaniy problema talabga javob beradi, ya‘ni “Roman inson taqdiri, uning jamiyat bilan munosabatining badiiy tadqiqi orqali olamu odam mohiyatini anglashga intiladiki, shu romaniy problema deyiladi” [1. 379]. Demakki, asarda buyuk va sharaflari tarix – Somoniylar hukmronligi davri – IX–X asrlar ajdodlarimizning ijtimoiy-siyosiy hayoti, madaniyati, qolaversa, dunyo tamadduniga qo‘shgan ulkan hissasi aks etgan. Romanda ilm-irfon gullab yashnagan davrda yurtimizdan yetishib chiqqan ulug‘ din peshvosi Islom olamida “Imom al-Huda” (hidoyatga boshlovchi imom), “Rais ahli sunna val jamoa” (ahli sunna val jamoa imomi) nomlari bilan tanilgan buyuk bobokalonimiz Abu Mansur al-Moturidiy obrazi mahorat bilan yoritib berilgan.

Asarda dinimiz sofligi yo‘lidagi fikriy kurashlari, jamiyatdagi buzg‘unchi g‘oyalarni urchitishga harakat qilayotgan turli firqalarga qarshi ilmiy asosga ega tanqidiy qarashlari bilan dinimiz aslligini muhofaza etib, yot g‘oyalardan qutqargan, muhim asosga ega asarlari bilan dong taratgan Abu Mansur al-Moturidiyning buyuk siymosi ko‘z oldimizda bir qadar jonli gavdalanadi. Chunki “Romaniy problemaning badiiy idroki uchun qahramon ham shunga mos, ya‘ni jamiyatda yashagan holda o‘zining individ ekanini teran idrok etadigan, muhit bilan ziddiyatga kirishgan shaxs bo‘lishi lozim” [1. 379]. Demak, Abu Mansur al-Moturidiy obrazi romaniy qahramon talabiga javob beradi.

Roman retrospektiv xususiyatga ega. “Yozuvchi voqealar bayoni va takomilini rivojlantirishda epizodlarning o‘zaro uyg‘unligi bog‘lanishlarda asosan eslash usulidan foydalanadi” [2. 6]. Umuman, eslash, ichki monologlar usulining qo‘llanishi yozuvchi mahoratining muhim qirrasini bo‘lib xizmat qilgan. Asar voqealari roviy tilidan bayon etiladi.

Romanda romaniy problemaga asos bo‘lgan turli firqalarning dinni buzib talqin qilishlari yo‘lidagi adashishlarining qurboni bo‘lgan kimsalarning ayanchli taqdiri ham badiiy bo‘yoqlarda aks ettirilgan. Asar muqaddimasida ana shunday adashuv qurboni bo‘lgan oila farzandi, aniqrog‘i, Samarqand qozisi asli halablik, zimmiylar qavmidan bo‘lgan Idris Shomiyning o‘g‘li otasini izlab Inoyat ibn Vosiqning karvoniga qo‘shilgan 17 yoshli Izroning xatti-harakatlari asar kompozitsiyasining asosiy unsuri bo‘lgan tugunni tashkil qiladi:

“O‘smir sarbonning qulog‘iga uzoq shivirladi.

– Shundoqmu?–pichirladi Inoyat ibn Vosiq og‘zi yarim ochilib, ko‘zlari olayib.

– O‘smir bosh irg‘adi.

– Xo‘p, – po‘ng‘illadi sarbon, – Samaqrandga qadar qabatimdin jilma! Bu maqsadingni hech kimg‘a so‘ylama.Uqtingmu?

O‘smir yana bosh irg‘adi”.

Bunday sirli yashirin holat, albatta, o‘quvchini qiziqishga, mulohazakorlikka undaydi, asarga o‘zgacha ruh bag‘ishlaydi.

Qolaversa, shu tugun romanning 2-qismi intihosida “Falakning gardishi” bobida o‘z poetik yechimini topadi. Ya’ni Inoyat ibn Vosiq Idris Shomiyning o‘g‘lini o‘z karvonida olib keladi va Shomiy haqiqatni anglab yetadi, garchi hayoti fojiali yakun topsa-da, uni musulmonlarga qarshi qayragan niyati buzuvchi, din xoinlarini la’natlaydi va Imom Moturidiyning tafakkuriga yana bir bor tan beradi, umrining shomida bo‘lsa-da imon keltiradi.

Shu o‘rinda muallifning g‘ayriislohim hududlik bola obrazini yorqinroq tasvirlash maqsadida uning tilidan buzuvchi fors tilidagi talaffuzni qo‘llashi obrazning jonliligini ta’minlagan:

“– Kimnidir qidirib yuribsanmi, ey bola?-so‘radi soqollari chiroyli kuzalgan, yelkalari keng sarbon.

– Menga kerak Samarkond, dedi bola buzuvchi fors tilida,– men xohlaydi, boradi Samarkond”.

Asarning birinchi qismining birinchi bobi Samarqand hokimi Xolid Xalajning ulamolar bilan tanishish maqsadida Imom Moturidiyga chopar jo‘natishi voqealari bilan boshlanadi. Shu o‘rinda asarni harakatga keltiruvchi kuch konflikt yuzaga kelishi, ya’ni Idris Shomiyning Imom Moturidiy va Xolid Xalajni bir-biriga qarshi qo‘yishida ko‘rinadi. Shundan so‘ng yozuvchi Imom Moturidiy obrazini “eslash” usuli orqali yoritib beradi. Ya’ni, yozuvchi Imom Moturidiyning o‘z hayot yo‘lini eslashi asnosida uning yoshlik yillaridagi otasidan olgan ilk saboqlari, madrasa tahsili, uni tugatish arafasidagi nikoh masalalari, eng muhimi ilk karomatlarini tasvirlash orqali Imom Moturidiy ruhiyati, uning ichki olami, din sofligining haqiqiy himoyachisi sifatidagi fazilatlarini yaqqol ochib beradi. Asarni o‘qirkanmiz, Imom Moturidiy qarashlarining jonli va haqqoniy ifodasi orqali taniqli turk olimi Bekir To‘pal o‘g‘lining “Dunyoni moturidiya qutqaradi” degan fikrlarining isboti o‘z nash‘-u namosini topganiga guvoh bo‘lamiz.

Shuningdek, yozuvchi Imom Moturidiyning fiqh, tafsir, aqida ilmiga oid qarashlarini ifodalash uchun o‘zga matn imkoniyatlaridan keng va o‘rinli foydalanadi. Masalan, Javodning ilmdan yiroq ekanligi va kelajak taqdiri haqida Imom Moturidiy tilidan aytilgan quyidagi intertekst asarda o‘rinli qo‘llangan va qahramonning xarakter xususiyatlarini ochish uchun xizmat qilgan: “Kimning hijrati mol dunyo uchun bo‘lsa, ani topgay, ki ayol uchun bo‘lsa, anga erishg‘ay”.

Aslida, ushbu “Amallar niyatlarga bog‘liqdir” muborak hadisi Zakariyo Imom Muhiddin ibn Sharaf Navaviyning “Qirq hadis”ida quyidagicha keladi: “Umar ibn Xattob roziyallohu anhu rivoyat qiladi: “Rasululloh sollallohu alayhi va sallam bunday deganlarini eshitdim: “Albatta, amallar niyatga bog‘liqdir. Kim nimani niyat qilsa, o‘shanga erishadi. Kim Alloh va Uning Rasuli uchun hijrat qilsa, uning hijrati Alloh va Rasuliga bo‘ladi. Kim mol dunyoga erishish yoki bir ayolga uylanish niyatida hijrat qilsa, u kishining hijrati niyat qilgan narsasi uchun bo‘ladi”. (Buxoriy, Muslim, Abu Dovud, Nasa’iy va Ibn Moja rivoyatlari)” [3. 7-8].

Asarning yigirmadan ortiq o‘rinlarida intertekstlardan o‘rinli foydalanilgan. E’tibor qarata-digan bo‘lsak, bir o‘rinda qo‘shiq, hadisi shariflar va aksariyati esa Qur’oni karimning “Duxon”, “Fath”, “A’rof”, “Anfol”, “Tahrim”, “Hujurot”, “Moida”, “An’om”, “Yunus”, “Zoriyot”, “Balad”, “Isro”, “Hadid” kabi suralarining ma’lum bir oyatlaridan olingan va asar qahramonining aynan din sofligi yo‘lidagi bahslarida qo‘llanilgan. Bu esa qahramonga yanada ulug‘vorlik baxsh etgan: “Ey, imon keltirganlar! Allohga chin tavba qilingiz, shoyadki, Rabbingiz sizlarning gunohlaringizni o‘chirib, ostidan anhorlar oqib turadigan (jannatdagi) bog‘larga kiritsa!” Bu o‘rinda asar qahramoni o‘z qarashlarini ilgari surar ekan, isbot uchun “Tahrim” surasidagi oyatlarga tayanadi.

Mazkur intertekstlarning barchasi Imom Moturidiy tilidan aytilmagan. Ba’zilar bahslarda ishtirok etayotgan boshqa personajlarga ham tegishli.

Asardagi konflikt Moturidiyning yoshlikdagi do‘sti, mo‘taziliylar ta’siriga tushib qolgan Vosiq ibn Qosim bilan o‘zaro bahs-mujodalalarida namoyon bo‘ladi. Ushbu bahslar bir tomondan Imom Moturidiy obrazini yuksaltirsa, ikkinchi tomondan o‘sha davr ruhini – Haq va botilni ajrata

bilmaslik oqibatida vujudga kelgan turli firqalarning paydo bo'lishi, alaloqibat musulmonlarning o'zaro ichki nizolari kuchaygan davrlar manzarasini o'quvchi ongiga muhrlashi bilan qimmatlidir. Asarda Imom Moturidiy kabi ma'rifatparvar qahramonlar ham talaygina: Ahmad ibn Ismoil, Jayhoni, Yahyo Balxiy, Qutlug' Muhammad Nuriy, Surayyo, Izro dovot kabi.

Shu bilan birga Vosiq ibn Qosim, Rizo Tusiy, Idris Shomiy kabi dinni noto'g'ri talqin qiluvchi insonlarning umumlashma obrazlari ham mavjud.

Mastonbibi obrazi ham Luqmon Bo'rixon uslubiga xos topilma. Uning ismidan ham xalq og'zaki ijodidan stilizasiya qilinganligi bilinib turadi. Undagi xalq dostonlariga xos Surxayl maston kabi obrazlardagidek fe'l-atvori, xatti-harakatlari hazrat imomga nomunosib juft sifatidagi jihatlari nomutanosiblikni yuzaga chiqaradi va o'quvchida norozilik hissini paydo qiladi. Nahotki, shunday ulug' ustoz, birgina rafiqasini to'g'ri yo'lga boshlay olmagan bo'lsa? – degan savol tug'ilishi tabiiy. Chunki voqealar rivojida Mastonbibining xunuk qiliqlari ifodalangan o'rinlar talaygina. Hazrati imom hokim chorlaganda bormagani sababini darg'azab Mastonbibiga: "Javoddan maktub yo'lladim. Iliq so'zlar bitdim", - deb qutuladi. Ammo Mastonbibi kechga yaqin Shinaqdan ayuhannos solib qaytdi. U yerda hokim peshvolarga quyuq ziyofat berganini, karbos chopon, o'n dinordan aqcha ulashganini eshitibdi. "Siz lallayib hammasidan quruq qoldingiz. Kibringiz, qaysarligingiz boshingizga yetgay hali!", - deya yerdan kesak olib otdi" [2. 30].

Biroq yozuvchi yuqoridagi e'tirozlarga o'rin qoldirmaydi. Mastonbibining o'limi oldidan aytgan: "Men sizni hashamlarga, zeb-u ziynatlarga, mol-u davlatga loyiqsiz, deb o'ylardim. Keyin bilsam ul arziyas matolar sizga loyiq emas ekan. Siz har nedan, har kasdan yuksak ekansiz". "To'y-hashamlarda atay beodoblik, ochko'zlik qilardim. Barcha meni yomon ko'rardi. Abu Mansurdek alloma zotga nomunosib bu xotun, der edilar. Meni yerga urganlari sayin siz alar ko'z oldida tag'in yuksalardingiz. Men shuni istardim", - degan so'zlari bu masalaga ajoyib yechim bo'la olgan. Asardagi bu kabi ko'plab badiiy to'qimalarni yozuvchi fantaziyasining muhim belgisi sifatida baholash mumkin. Yozuvchi bir o'rinda xattot Nuriy portretini "siyrak soqol, qovoqlari qisq, yonoqlari bo'rtiq" [2. 6] tarzida ustalik bilan chizadi. Muallif qahramonlarining portretini hamisha ham birma-bir chizib o'tirmaydi, balki ortiqcha takrorlardan qochadi va bir yo'la "pakana tolib", "tutash qosh talaba", "do'ngpeshona talaba" tarzida nomlaydiki, o'quvchi tasavvurida obrazning yaxlit qiyofasi namoyon bo'ladi.

Yozuvchi olis tarix voqeligini bayon etishda uni ishonarli tasvirlash uchun realiyalardan unumli foydalanadi. Masalan, qozi, muftiy, kabi diniy unvon, darajalar hamda bek, amir, hokim kabi mansab nomlari bilan bog'liq realiyalar davr ruhini ifodalashga xizmat qilgan.

Asarga funksional nuqtai nazardan yondashadigan bo'lsak, roman bugungi millat ma'naviyati-ga ta'sir etishi bilan qimmatlidir. Ulug' yozuvchi Odil Youbov suhbatlarning birida "Har qanday zamonaviy adib ham uni faqat bugungi kun muammolari qizg'in hayajonga solgandagina tarixga murojaat qiladi", degan edi. Yozuvchi Luqmon Bo'rixon ham Imom Moturidiy obrazi orqali o'sha davr va kishilari haqida falsafiy konsepsiyani ilgari surgan. Demak, bugungi kunda yot g'oyalar ildiz otishining oldini olish uchun ham bunday asarlarga ehtiyoj bor.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. *Адабиётшунослик лугати*. –Тошкент: Академнашр, 2013.
2. Луқмон Бўрихон. *Имом Мотуридий*. –Тошкент: Адабиёт, 2022.
3. Закариё Имом Муҳиддин ибн Шараф Нававий. *Қирқ ҳадис*. –Тошкент: Шарқ, 2021.
4. Қуронов Д. *Адабиёт назарияси асослари*. –Тошкент: Академнашр, 2018.